

บทที่ 1 บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญ

ในบทนำของหนังสือ ศิลปกรรมแบบพระราชนิยมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งกรมศิลปากรได้จัดพิมพ์ขึ้นเนื่องในวาระครบรอบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ใน พ.ศ. 2549 กล่าวไว้ว่า

“ศิลปกรรมไทยในแต่ละยุคสมัยมักมีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะซึ่งแสดงถึงพัฒนาการตามความคิดสร้างสรรค์ของช่างที่มีประสบการณ์ที่ต่างกันในแต่ละช่วงเวลา ดังเช่นศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่แม้จะมีต้นแบบมาจากศิลปกรรมอยุธยาตอนปลายที่สืบทอดมาในสมัยกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ ตอนต้น...แต่รายละเอียดของงานศิลปกรรม...ดูแตกต่างไปจากต้นแบบอย่างเห็นได้ชัด ศิลปกรรมดังกล่าวจัดประเภทเป็นสถาปัตยกรรม...ประติมากรรม...รวมถึงภาพจิตรกรรม... ศิลปกรรมทั้ง 3 สาขาในรัชสมัยของพระองค์ สะท้อนให้เห็นถึงพระปรีชา และพระวิริยภาพของพระองค์จากแนวพระ ราชดำริ รังสรรค์สิ่งที่เป็นนามธรรมในพระพุทธรูปปรัชญาให้เป็นรูปธรรมที่เด่นชัด แม้ลักษณะศิลปกรรมตามแนวพระราชดำริของพระองค์จะเป็นที่นิยมอยู่ในระยะเวลาอันสั้น เพียงช่วงระยะเวลาที่ทรงครองราชย์ แต่กล่าวได้ว่าลักษณะศิลปกรรมในรัชสมัยของพระองค์เป็นพื้นฐานของศิลปกรรมรุ่นใหม่ที่ได้รับความสนใจ สืบสานต่อมา... พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงนำรูปแบบศิลปกรรมตะวันตกมาสร้าง ทั้งที่เป็นที่ประทับและพระอารามแสดงความเป็นอารยะตามทัศนคติของชาวตะวันตกในสมัยนั้น พระราชวิเทโศบายของพระองค์ในทุกด้าน ทั้งด้านการเมือง การทหาร การต่างประเทศ การพัฒนาประเทศ การเศรษฐกิจ การศึกษา และการพระศาสนา ทรงวางไว้เป็นแนวเอื้อประโยชน์ต่อกัน...กล่าวได้ว่าศิลปกรรมเป็นส่วนหนึ่งที่แสดงถึงพัฒนาการตามแนวพระราชดำริหรือพระราชนิยมของพระองค์ที่นำศึกษา...” (ณัฏฐภัทร จันทวิช, 2549, หน้า 7)

¹ ต่อไปผู้วิจัยจะใช้คำว่ารัชกาลที่ 4 แทนคำว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากบทนำดังกล่าวเห็นได้ว่าศิลปกรรมที่ได้รับการสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้รับการยอมรับว่ามีความสำคัญยิ่ง เนื่องจากเป็นจุดเริ่มต้นในการเปลี่ยนจากความเป็นศิลปะแบบไทยประเพณีเข้าสู่สากลตามแบบตะวันตก งานศึกษากระแสหลักมักมุ่งเน้นอธิบายในประเด็นนี้ตัวอย่างเช่น

การศึกษางานจิตรกรรม นักวิชาการส่วนใหญ่มักกล่าวถึงผลงานการสร้างสรรคของ ขรัว อิน โข่ง (วิยะดา ทองมิตร, 2522) ซึ่งเป็นจิตรกรท่านแรกๆ ที่ริเริ่มใช้เทคนิควิธีการตามแบบตะวันตกเข้ามาผสมผสานในจิตรกรรมไทยก่อนที่จะพัฒนาไปสู่จิตรกรรมแบบสากลในภายหลัง ซึ่งช่วงเวลาดังกล่าวถือเป็นจิตรกรรมยุคหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญยิ่ง (สันติ เล็กสุขุม, 2548, หน้า 216) ด้านเนื้อหาที่ปรากฏในงานจิตรกรรม มีความต่างไปจากสมัยก่อนหน้าอย่างเด่นชัด จากที่เคยวาดภาพไตรภูมิ พุทธประวัติ หรือทศชาติชาดก ซึ่งเป็นเรื่องราวตามอุดมคติทางพระพุทธ ศาสนา แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 เนื้อหาดังกล่าวถูกปฏิเสธ และมีการหันกลับไปสู่หลักคำสอนที่แท้จริงทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งเน้นความเป็นเหตุเป็นผลตามหลักวิทยาศาสตร์มากขึ้น เนื้อหาซึ่งเป็นที่นิยมนวดบนงานจิตรกรรมในสมัยนี้ เช่น จริยวัตรสงฆ์ ปลงอสุภกรรมฐาน โดยเฉพาะภาพปริศนาธรรมที่วัดบวรนิเวศและวัดบรมนิวาส มีความแตกต่างทั้งด้านเนื้อหา แนวคิด และเทคนิคอย่างเห็นได้ชัดโดยมีอิทธิพลจากตะวันตก และคริสต์ศาสนาเป็นสำคัญ (พลอยไพลิน เทพพงษ์, 2552)

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่างานจิตรกรรมที่ได้รับการสร้างขึ้นในสมัยนี้มีความสัมพันธ์กับการเมืองภายในประเทศและการเมืองภายนอกประเทศ โดยเฉพาะการสถาปนาธรรมยุติกนิกายของรัชกาลที่ 4 ที่สำคัญงานจิตรกรรมฝาผนังในสมัยนี้กลายเป็นเครื่องมือส่งผ่านแนวพระราชดำริของพระองค์นอกเหนือไปจากการทำหน้าที่สั่งสอนผู้คนภายใต้ของกรอบความคิดทางพระพุทธศาสนาเพียงอย่างเดียว ดังนั้นการศึกษางานจิตรกรรมที่ได้รับการสร้างขึ้นตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 4 ยังคงมีแง่มุมอื่นๆ ที่สามารถศึกษาตีความเพิ่มเติมได้

ทางด้านงานประติมากรรม² งานศึกษาส่วนใหญ่มักกล่าวถึงแนวคิดในการสร้างพระพุทธรูปที่เปลี่ยนจากรูปแบบในอุดมคติตามแบบมหาบุรุษลักษณะไปเป็นสำนึมนิยมคล้ายมนุษย์ธรรมดา เช่น การตัดพระอุษณีษะออก ทำพระกรรมให้สั้นลง การครองจีวรที่มีริ้วผ้าแบบเหมือนจริง (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2553, หน้า 159) ซึ่งเป็นลักษณะที่สอดคล้องกับสำนึมนิยมแบบตะวันตก

อย่างไรก็ตาม ยังคงมีพระพุทธรูปจำนวนหนึ่งที่ได้รับการสร้างขึ้นตามรูปแบบที่สืบทอดมาจากสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และมีความนิยมย้อนกลับไปจำลองรูปแบบศิลปกรรมสมัยโบราณได้แก่ศิลปะสุโขทัยอีกด้วย ซึ่งเป็นประเด็นที่น่าสนใจศึกษาเช่นกัน

² ในที่นี้ผู้วิจัยใช้คำว่า “ประติมากรรม” ในความหมายรวมๆ ทั้งที่เป็นงานปฏิมากรรมที่หมายถึงการสร้างพระพุทธรูป และงานประติมากรรมที่หมายถึงการออกแบบลวดลายต่างๆ ที่ใช้ตกแต่งงานสถาปัตยกรรม

ทางด้านงานสถาปัตยกรรม งานศึกษาส่วนใหญ่พบว่าการสร้างงานสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 4 มีรูปแบบที่หลากหลายและได้รับอิทธิพลศิลปะตะวันตกเข้าไปผสมผสานค่อนข้างน้อย เช่น งานของสมคิด จิระทัศนกุล เรื่อง *พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (2533) หรืองานศึกษาของ สมชาย ศิริประเสริฐศิลป์ เรื่อง *การศึกษาในรูปแบบสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 4* (2529) โดยสรุปคือการสร้างงานสถาปัตยกรรมในสมัยนี้มีทั้งการสืบทอดลักษณะบางประการตามแบบรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว³ การย้อนกลับไปเลียนแบบเจดีย์ในศิลปะอินเดีย หรือความนิยมในการสร้างเจดีย์ตามแบบศิลปะอยุธยา และงานสถาปัตยกรรมในสมัยนี้ได้พัฒนารูปแบบเฉพาะของตนเอง เช่น การทำมหาสีมา การประดับหน้าบัน และกรอบซุ้มด้วยสัญลักษณ์ที่ต่างไปจากแบบแผนดั้งเดิม ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าแนวคิดสัจนิยมและอิทธิพลในการสร้างสรรค์งานศิลปะแบบตะวันตกที่เข้ามามีบทบาทต่อการสร้างงานจิตรกรรมและประติมากรรมไทยประเพณีในสมัยนี้ก็กลับส่งผลต่อการสร้างงานสถาปัตยกรรมน้อยมาก แต่กลับมีความนิยมนำรูปแบบศิลปกรรมดั้งเดิมมาปรับใช้ ซึ่งเป็นประเด็นน่าสนใจที่ควรทำการศึกษาค้นคว้าต่อไป

ที่สำคัญคืองานวิจัยศิลปกรรมที่ได้รับการสร้างขึ้นตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 4 ส่วนใหญ่เน้นอธิบายว่าเป็นการสร้างขึ้นเพื่ออุปถัมภ์พระพุทธศาสนา และเป็นสิ่งที่แสดงถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ หากศึกษาวิเคราะห์อย่างลึกซึ้งแล้วจะพบว่างานศิลปกรรมเหล่านี้แฝงนัยทางการเมืองและสะท้อนให้เห็นการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของผู้คนอันเป็นผลมาจากการติดต่อกับชาติตะวันตก กล่าวโดยสรุปคือ การศึกษาพระราชประสงค์ในการสร้างงานศิลปกรรมของรัชกาลที่ 4 ยังมีประเด็นเพิ่มเติมที่น่าศึกษา ได้แก่

1. การเมืองภายในและการเมืองภายนอกพระราชอาณาจักรที่ส่งผลต่อการสร้างงานศิลปกรรม
 2. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ไตรภูมิและความเชื่อที่มีต่อพุทธศาสนาของชนชั้นนำสยามที่ส่งผลต่อการสร้างงานศิลปกรรม
 3. แนวคิดในการย้อนกลับไปนำรูปแบบศิลปกรรมดั้งเดิมมาปรับใช้
 4. ความหมายแท้จริงที่ซ่อนอยู่ในงานศิลปกรรม
- ซึ่งหากขาดคำอธิบายเหล่านี้เราจะไม่สามารถเข้าใจการเปลี่ยนแปลงรูปแบบทางศิลปะในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้อย่างแท้จริง

³ ต่อไปผู้วิจัยจะใช้คำว่ารัชกาลที่ 3 แทนคำว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

วัตถุประสงค์ของการวิจัย เพื่อศึกษา

1. ความหมายของงานศิลปกรรมที่ได้รับการสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4
2. บริบทของสังคมที่ส่งผลต่อการสร้างงานศิลปกรรมของรัชกาลที่ 4
3. พระราชประสงค์ในการสร้างงานศิลปกรรมของรัชกาลที่ 4

ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตด้านพื้นที่ในการศึกษา แม้ว่ารัชกาลที่ 4 ทรงสร้างงานศิลปกรรมทั้งที่เป็นวัดและพระบรมมหาราชวัง แต่เนื่องจากพระบรมมหาราชวังเป็นพื้นที่ปิดซึ่งไม่เปิดโอกาสให้สามัญชนได้เข้าไปสัมผัสพบเห็น ในขณะที่วัดซึ่งพระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเป็นพื้นที่เปิดและใช้เป็นพื้นที่สื่อสารแนวพระราชดำริของพระองค์ให้กับราษฎรทั่วไป พื้นที่ในการศึกษาคั้งนี้ผู้วิจัยจึงเน้นศึกษาผลงานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาซึ่งรัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชประสงค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นซึ่งได้แก่งานสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรมในวัด 5 วัด ได้แก่ วัดบรมนิวาส วัดโสมนัสวิหาร วัดพุทไธสวรรย์ วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม และวัดมกุฏกษัตริยาราม เนื่องจากเป็นวัดที่มีหลักฐานแน่ชัดว่าสร้างขึ้นใหม่ตามพระราชประสงค์ของพระองค์

อย่างไรก็ตามมีวัดอีกจำนวน 3 วัดที่มีหลักฐานว่าสร้างขึ้นตามพระราชประสงค์ของพระองค์เช่นกันได้แก่ วัดพระแก้ว พระนครคีรี (เขาวัง) จังหวัดเพชรบุรี วัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี และวัดใหม่ประชุมพล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา แต่จากการที่วัดพระแก้ว จังหวัดเพชรบุรีถูกทิ้งให้รกร้างเป็นเวลานานจนเกิดการชำรุดหักพัง แม้ว่าจะได้รับการบูรณะโดยกรมศิลปากรใน พ.ศ. 2524 แต่หลักฐานสำคัญที่ใช้ในการศึกษา เช่น จิตรกรรมฝาผนัง ลวดลายประดับหน้าบัน ฯลฯ ถูกสร้างขึ้นใหม่จนไม่อาจนับว่าเป็นหลักฐานชั้นต้นที่ใช้ประกอบการศึกษาได้ อีกทั้งในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเลือกที่จะศึกษาเฉพาะวัดในกรุงเทพฯ เนื่องจากเชื่อว่ารัชกาลที่ 4 ทรงควบคุมการก่อสร้างได้อย่างใกล้ชิดและเป็นตัวอย่างที่เพียงพอสำหรับการศึกษาวิจัยในครั้งนี้

ข้อจำกัดของงานวิจัย

1. ข้อจำกัดด้านการกำหนดอายุงานศิลปกรรม

เนื่องจากกลุ่มวัดที่ใช้ในการศึกษาแม้ว่าจะมีหลักฐานแน่ชัดว่าสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่งานจิตรกรรมบางวัดอาจมีปัญหาในด้านการกำหนดอายุเนื่องจากจิตรกรรมเป็นงานประดับตกแต่งที่กระทำต่อเมื่อโครงสร้างอาคารแล้วเสร็จ โดยบางวัดได้แก่ วัดมกุฏกษัตริยาราม ซึ่งมีหลักฐานว่ารัชกาลที่ 4 เสด็จพระราชดำเนินก่อพระวิหารและพระอุโบสถตั้งแต่ พ.ศ. 2410 (พ.ศ. ๕4 บัญชีหมายเหตุรับสั่ง จ.ศ. 1229 เลขที่ 11) และงานจิตรกรรมควรเกิดขึ้นหลังจากนั้น ในเดือนตุลาคม

พ.ศ. 2411 รัชกาลที่ 4 สวรรคต จึงเป็นไปได้ว่างานจิตรกรรมอาจถูกเขียนหลังจากสมัยของพระองค์ แต่ผู้วิจัยเชื่อว่าการเลือกเนื้อหาและการวางแผนผังของงานจิตรกรรมน่าจะปฏิบัติตามพระราชประสงค์ของพระองค์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2550, หน้า 83) ผู้วิจัยจึงใช้จิตรกรรมของวัดมกุฏกษัตริยารามในการศึกษาครั้งนี้

อีกวัดหนึ่งที่มีปัญหาในการกำหนดอายุงานจิตรกรรมคือวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม แม้ว่าวัดดังกล่าวได้รับการโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตั้งแต่ พ.ศ. 2407 และงานจิตรกรรมน่าจะถูกเขียนแล้วเสร็จในสมัยรัชกาลที่ 4 (ก่อนสวรรคตในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2411) โดย พ.ศ. 2410 มีหลักฐานว่าพระวิหารวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามถูกบรรดาเจ้าจอมมารดาใช้เป็นสถานที่บวชนาค (พ.ศ. ร.4 บัญชีหมายรับสั่ง จ.ศ.1229 เลขที่ 47) ดังนั้นงานจิตรกรรมและงานตกแต่งอื่นๆ ในพระวิหารน่าจะแล้วเสร็จก่อนงานบวชนาคในครั้งนั้น เมื่อศึกษาเนื้อหาของงานจิตรกรรมโดยรวมคือเรื่องพระราชพิธี 12 เดือนแต่อาจมีบางภาพถูกเขียนหลังสมัยรัชกาลที่ 4 กล่าวคือผนังตรงข้ามพระประธานระหว่างบานประตูเป็นภาพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรสุริยุปราคาซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนพระองค์สวรรคตเพียง 9 วัน จึงไม่น่าเป็นไปได้ว่าจะเขียนแล้วเสร็จในสมัยของพระองค์ อย่างไรก็ตาม ในภาพรวมผู้วิจัยจึงเลือกศึกษาภาพพระราชพิธี 12 เดือนเนื่องจากเชื่อว่าเป็นไปตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 4

2. ข้อจำกัดทางด้านหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร

เนื่องจากงานวิจัยชิ้นนี้จำเป็นต้องใช้หลักฐานชั้นต้นจากห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งมีทั้งที่เป็นจดหมายเหตุ พระราชนิพนธ์ และหมายรับสั่งของรัชกาลที่ 4 วิเคราะห์ร่วมกับงานศิลปกรรม แต่จากการค้นคว้าเอกสารดังกล่าวพบว่าบางฉบับสูญหายหรือชำรุดจนไม่สามารถให้บริการได้ เช่น จดหมายเหตุ จ.ศ. 1214 เลขที่ 94 ประกาศการสร้างพระพุทธรูปอุทิศให้พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี (พ.ศ. ร.4 จ.ศ.1214 เลขที่ 94) หรือ จดหมายเหตุ จ.ศ. 1216 เลขที่ 178 พระบรมราชโองการเรื่องการปั้นและการเขียนลวดลาย (พ.ศ. ร.4 จ.ศ.1216 เลขที่ 148) ทำให้การวิเคราะห์และการตีความในการวิจัยครั้งนี้มีข้อจำกัด

สมมติฐานงานวิจัย

1. พระราชประสงค์หลักในการสร้างงานศิลปกรรมของรัชกาลที่ 4 คือ การทรงไว้ซึ่งอำนาจในการเป็นผู้ปกครองสูงสุดโดยดำรงบทบาทสำคัญในฐานะผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา อีกทั้งแผนผังทางการเมืองผ่านการสถาปนารัชมยุติกนิกาย โดยวัดและงานศิลปกรรมในสายธรรมยุตที่พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเป็นเครื่องมือในการส่งผ่านแนวพระราชดำริในการปกครอง

2. แม้ว่าอิทธิพลศิลปะตะวันตกจะเข้ามามีบทบาทต่อการสร้างงานศิลปกรรมแต่แนวคิดทางพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมถูกเลือกนำมาใช้ภายใต้บริบทใหม่ทางสังคม เช่น แนวคิดเรื่องมหาบุรุษลักษณะยังคงได้รับการถ่ายทอดในงานประติมากรรมแม้ว่าจะมีการปรับเปลี่ยนไปบ้างในบางส่วน

3. รูปแบบและเทคนิคของการสร้างงานศิลปกรรมมีทั้งการสืบทอดศิลปะแบบประเพณีนิยมจากสมัยรัชกาลที่ 3 ในขณะที่เดียวกันรัชกาลที่ 4 ทรงนำรูปแบบศิลปะสุโขทัยและอยุธยามาผสมผสาน รวมทั้งมีการประยุกต์แนวคิดในการใช้สัญลักษณ์ในงานศิลปกรรมแบบตะวันตกมาใช้สร้างงานศิลปกรรมอีกด้วย

แนวคิดในการวิจัย

ในหนังสือ *Architecture of Siam: a cultural history interpretation* ของ Clarence Aasen ตีพิมพ์ใน ค.ศ. 1998 ได้เสนอแนวคิดในการศึกษางานสถาปัตยกรรมรวมถึงงานจิตรกรรมและงานประติมากรรมที่ใช้ประดับตกแต่ง โดย Clarence Aasen เห็นว่าผลงานศิลปกรรมเหล่านี้เป็นผลผลิตของสังคมซึ่งสามารถตอบสนองได้ทั้งผู้สร้างและผู้ใช้งาน เป็นหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม เศรษฐกิจ ความเชื่อหรือศาสนา สถาปัตยกรรมศาสตร์ ทรัพยากร เทคนิค วิทยา รวมถึงการปฏิสัมพันธ์ และการรับศิลปวัฒนธรรมจากแหล่งอื่นๆ (Clarence Aasen, 1998, p.1 – 12)

หนังสือ *การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม* ของชาติรี ประภิตนนทการ ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2550 เสนอแนวคิดที่ว่างานสถาปัตยกรรมไม่ใช่ผลผลิตของปัจเจกบุคคล สถาปนิกไม่ใช่ผู้มีอำนาจกำหนดงานสถาปัตยกรรมได้อย่างเบ็ดเสร็จ โดยเฉพาะยังเป็นสังคมแบบรัฐจารีตมากเท่าใดบริบทแวดล้อมทางสังคมด้านอื่นๆ ยิ่งเข้ามามีส่วนกำหนดการเกิดขึ้นของงานสถาปัตยกรรมมากเท่านั้น ด้วยเหตุนี้การค้นหาเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังการเกิดขึ้นของงานสถาปัตยกรรมจึงจึงอาจวิเคราะห์ สืบค้นและอ้างอิงได้จากการศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางความคิด ความเชื่อ โลกทัศน์ ค่านิยม หรือความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจได้ ซึ่งทั้งหมดตั้งอยู่บนกรอบโครงสร้างทางความคิดที่ว่าสถาปัตยกรรมเป็นกระจกบานหนึ่งที่สามารถสะท้อนสภาพทางสังคม ณ ขณะที่ตัวสถาปัตยกรรมนั้นๆ ถูกสร้างขึ้น ในทางกลับกัน บริบทแวดล้อมก็เป็นกระจกอีกด้านหนึ่งที่ส่องสะท้อนให้เห็นมิติด้านอื่นๆ ของตัวสถาปัตยกรรมเช่นเดียวกัน (ชาติรี ประภิตนนทการ, 2550, หน้า 3 – 16)

ในงานวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงประยุกต์แนวคิดของทั้ง Clarence Aasen และ ชาติรี ประภิตนนทการ มาใช้โดยเห็นว่าผลงานศิลปกรรมที่ได้รับการสร้างขึ้นตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 4 ซึ่งในขณะนั้นจัดอยู่ในสมัยรัฐจารีต กษัตริย์เป็นผู้มีอำนาจทางการปกครองสูงสุด มีบทบาทในการเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและสร้างสรรค์งานศิลปกรรมในแขนงต่างๆ โดยมีพระพุทธศาสนาเป็น

กรอบความคิดหลัก ดังปรากฏเป็นงานจิตรกรรม ประติมากรรมและสถาปัตยกรรมตามวัดวาอารามต่างๆ ที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างหรือปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ดังนั้นแนวคิด เนื้อหา และรูปแบบของงานศิลปกรรมที่ปรับเปลี่ยนไปตามพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์จึงเป็นสิ่งสำคัญที่สะท้อนให้เห็นความคิด ความเชื่อ ค่านิยม โลกทัศน์ ฯลฯ รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจได้เป็นอย่างดี

ทบทวนวรรณกรรม

การศึกษางานศิลปกรรมในสมัยรัชกาลที่ 4 มีดังนี้

ชื่นสุข กาญจนภิญโญวงศ์ เรื่อง *พระพุทธปฏิมาสมัยรัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5: การเปลี่ยนแปลงคติการสร้างและรูปแบบศิลปกรรม* (2547) เป็นงานศึกษาประวัติความเป็นมา แนวคิด และคตินิยมในการสร้างพุทธปฏิมาในสมัยรัชกาลที่ 3 - 5 ผลการศึกษาพบว่า เดิมแนวคิดในการสร้างพุทธปฏิมาแบบอุดมคติเป็นการรับวัฒนธรรมมาจากอินเดียและสืบทอดในลักษณะของจารีต แต่เมื่อมีการเปิดรับวัฒนธรรมแบบตะวันตก แนวคิดแบบสังคมนิยมทางวิทยาศาสตร์ที่เน้นความเป็นเหตุเป็นผลได้เข้ามาแทนที่ ลักษณะของมหาบุรุษแบบจารีตที่เคยได้รับการสืบทอดมาในพุทธปฏิมาเริ่มเสื่อมคลายลง โดยมุ่งถ่ายทอดพุทธลักษณะที่เป็นมนุษย์เหมือนจริงมากขึ้น พุทธปฏิมาที่ได้รับการสร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 - 5 แบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ หนึ่ง กลุ่มที่สืบทอดแนวคิดจารีตแบบอุดมคติ ซึ่งได้รับการสืบทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และได้รับกระแสรื้อถอนกลับไปจำลองแบบศิลปกรรมโบราณมาสร้างขึ้นใหม่ สอง กลุ่มที่มีแนวคิดแบบสังคมนิยม ส่งผลให้เกิดรูปแบบอย่างใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนหน้า โดยการเปลี่ยนแปลงนี้เริ่มปรากฏค้ำกลางในสมัยรัชกาลที่ 3 ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ต่อเนื่องในสมัยรัชกาลที่ 4 และคลี่คลายลงอย่างสิ้นเชิงในสมัยรัชกาลที่ 5 ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25

พลอยไพลิน เทพพงษ์ เรื่อง *งานวิเคราะห์ในมุมมองใหม่: แนวคิดงานจิตรกรรมภาพปริศนาธรรมในรัชกาลที่ 4* (2552) เป็นงานศึกษาจิตรกรรมฝาผนังปริศนาธรรมสกุลช่าง ขรัว อินโช่ง ที่วัดบรมนิวาสและวัดบวรนิเวศ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบและเทคนิคการสร้างงานจิตรกรรมปริศนาธรรม รวมทั้งศึกษาปัจจัยอื่นๆ ที่ส่งผลต่อการวาดภาพปริศนาธรรมในสมัยรัชกาลที่ 4 ผลการศึกษาพบว่า การวาดภาพปริศนาธรรมที่เริ่มปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 4 มีรูปแบบบางประการที่ต่างไปจากงานจิตรกรรมในสมัยเดียวกัน และไม่ได้เป็นงานริเริ่มสร้างสรรค์ผลงานแบบตะวันตกเป็นครั้งแรกโดยมีเค้าการเปลี่ยนแปลงจากงานจิตรกรรมฝาผนังที่มีมาก่อนหน้า ภาพปริศนาธรรมมีแรงบันดาลใจจากการผสมผสานหลักธรรมทางศาสนา คือนำเอาหลักธรรมปรมัตถ์โชติกาซึ่งเป็นบทอุปมาพระรัตนตรัยอันมีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เปรียบเป็นตั้งผู้จำกัดกิเลสและความเศร้าหมองของพุทธศาสนิกชนถ่ายทอดในงานจิตรกรรม และนำหลักธรรมของคริสต์ศาสนาประยุกต์ใช้

เป็นกลวิธีการสอนศาสนาแบบใหม่ที่เข้าใจได้ง่ายและนำไปปฏิบัติได้จริง ที่สำคัญคือภาพปริศนาธรรมยังเป็นเครื่องมือในการต่อสู้ของชนชั้นนำในสังคมด้านความขัดแย้งในเรื่องความเชื่อและความศรัทธาทางพุทธศาสนาที่มีต่อศาสนาคริสต์

พัสวีสิริ เปรมกุลนันท์ เรื่อง *จิตรกรรมฝาผนัง: พระราชประสงค์รัชกาลที่ 4 เรื่องจริยวัตรสงฆ์* (2552) เป็นงานศึกษาจิตรกรรมฝาผนังกลุ่มพระอารามหลวงที่มีประวัติว่าได้รับการสร้างขึ้นหรือบูรณะใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยเน้นวิเคราะห์แนวพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 4 เกี่ยวกับบทบาทของสถาบันสงฆ์ปรากฏเป็นเนื้อหาจริยวัตรสงฆ์ซึ่งเป็นที่ยอมรับในงานจิตรกรรมฝาผนังในสมัยนี้ รวมทั้งศึกษาปัจจัยทางสังคมที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาในการสร้างงานจิตรกรรมฝาผนัง ผลการศึกษาพบว่าเรื่องจริยวัตรสงฆ์เป็นเรื่องที่นำมาจากพระไตรปิฎกโดยเน้นนำเสนอเฉพาะส่วนที่มนุษย์สามารถนำมาปฏิบัติให้เกิดผลในชีวิตจริงได้ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดสังขนิยมและมนุษยนิยมแบบตะวันตก เทคนิคการเขียนภาพมีการผสมผสานทั้งเทคนิคแบบดั้งเดิมและแบบตะวันตก การนำเสนอเรื่องจริยวัตรสงฆ์เป็นพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 4 เพื่อเป็นแนวทางในการสั่งสอนภิกษุและฆราวาสให้ประพฤติอยู่ในศีลธรรมอันดี อันเป็นพระบรมราโชบายเพื่อให้ประชาชนรู้จักใช้สติปัญญาของตนเป็นเครื่องมือในการดำรงชีวิตซึ่งส่งผลดีต่อความมั่นคงของอาณาจักร

สมคิด จิระทัศน์กุล เรื่อง *พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (2533) มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิด รูปแบบ และพัฒนาการของสถาปัตยกรรมการที่ได้รับการสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ผลการศึกษาพบว่า รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชประสงค์นำรูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนามาปรับใช้อย่างจริงจัง เนื่องจากรัชสมัยก่อนหน้าสถาปัตยกรรมมีแนวโน้มที่จะพัฒนาไปทางศิลปะจีนอย่างมาก พร้อมๆ กับการเข้ามาของอิทธิพลศิลปะจากตะวันตก ประกอบกับผลกระทบทางการเมืองทำให้พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์สร้างบทบาทและภาพพจน์ความเป็นพระมหากษัตริย์ทั้งในแง่ของความเป็นมหาราชและธรรมราชา สถาปัตยกรรมในสมัยของพระองค์มี 2 แบบ คือ หนึ่ง สร้างล้อตามแบบสถาปัตยกรรมรัชกาลที่ 3 เช่น พระอุโบสถและพระวิหารวัดโสมนัสวิหาร พระอุโบสถและพระวิหารวัดมกุฏกษัตริยาราม และสอง สร้างล้อตามแบบศิลปะอยุธยา ได้แก่ วิหารวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม รวมทั้งองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมอื่นๆ ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะในสมัยของพระองค์ได้แก่ การสร้างวัดให้มีมหาสีมา การทำใบเสมาเป็นแท่งจัตุรัส การออกแบบหน้าบันและซุ้มประตูหน้าต่างโดยใช้สัญลักษณ์

สมชาย ศิริประเสริฐศิลป์ เรื่อง *การศึกษาารูปแบบสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 4* (2529) มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิด แผนผัง และรูปแบบของสถาปัตยกรรมที่ได้รับการสร้างขึ้นหรือปฏิสังขรณ์ใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดจำนวน 34 วัด ผลการศึกษาพบว่าคติการสร้างสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 4 คล้ายกับสมัยอยุธยาคือ สร้างขึ้นเพื่อความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา เป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ และสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกถึงบุคคลสำคัญ สถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 4 แบ่ง

ได้เป็น 3 รูปแบบคือ หนึ่ง ทรงลังกา สอง ทรงเหลี่ยมย่อมุม และสามทรงเบ็ดเตล็ด โดยสถาปัตยกรรม
ลังกาหรือทรงกลมเป็นที่นิยมมากที่สุดในสมัยนี้ รูปแบบของสถาปัตยกรรมได้รับอิทธิพลศิลปะสุโขทัย ศิลปะ
อยุธยา ศิลปะอินเดีย และศิลปะมอญ โดยสถาปัตยกรรมที่มีฐานล่างสุดเป็นฐานเขียงในผังวงกลม ถัด
ขึ้นมาเป็นฐานปัทม์มาลัยลูกแก้ว 3 ชั้น รองรับองค์ระฆัง เหนือขึ้นไปเป็นบัลลังก์ ปล้องไฉน และปลี
ยอด เป็นรูปแบบของสถาปัตยกรรมพื้นฐานในสมัยรัชกาลที่ 4

นริศ อัจฉินยง เรื่อง *ไตรภูมิในงานออกแบบพุทธสถาปัตยกรรมสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (2553) ผลการศึกษาพบว่าคำอธิบายเกี่ยวกับโลกและคำอธิบายแบบตะวันตก
เข้ามามีอิทธิพลกับความเชื่อเรื่องไตรภูมิของไทยแต่ไม่มากพอที่จะเปลี่ยนแปลงได้ทั้งหมด คำอธิบาย
แบบใหม่ดังกล่าวเข้ามาปรับเปลี่ยนวิธีคิดแบบใหม่ให้ชนชั้นนำสยามเฉพาะเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริ
ภณห์ และทวีปทั้ง 4 เท่านั้น การจำลองเขาพระสุเมรุถูกแทนที่ด้วยปฏิรูปเทศ ศติสมมติเทวราชซึ่ง
เป็นส่วนหนึ่งของไตรภูมิก็ยังคงปรากฏให้เห็นอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 4 เช่นในงานพุทธสถาปัตยกรรมสมัย
รัชกาลที่ 4 รูปภูมิและอรุภูมิถูกจำลองด้วยภาพเทวดาในงานจิตรกรรมซึ่งแทนที่พรหมในพรหม
โลก เป็นสิ่งยืนยันถึงการมีอยู่ของแนวคิดไตรภูมิในงานพุทธสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 4 และ
สาเหตุในการคงอยู่ของคติไตรภูมิในสมัยรัชกาลที่ 4 มาจากการที่คติไตรภูมียังคงตอบสนองบริบท
ทางสังคมในขณะนั้นได้ คือการเน้นย้ำคติปฏิรูปเทศเพื่อรักษาพระพุทธศาสนาไม่ให้อันตรายหายไป
การเน้นย้ำคติสมมติเทวราชเพื่ออ้างสิทธิธรรมในการเป็นกษัตริย์ซึ่งสอดคล้องกับการเป็นธรรมราชา
ให้กับรัชกาลที่ 4

วิธีการดำเนินงานวิจัย

1. วิธีการดำเนินการวิจัย

- 1.1 ศึกษาเอกสารขั้นต้นประเภทจดหมายเหตุ และวรรณกรรมร่วมสมัยรัชกาลที่ 4
ที่กล่าวถึงพระราชประสงค์ในการสร้างงานศิลปกรรมในสมัยของพระองค์
- 1.2 ศึกษาเอกสารชั้นรองที่มีผู้วิเคราะห์แนวคิดและรูปแบบในการสร้างงานศิลป-
กรรมในสมัยรัชกาลที่ 4
- 1.3 เก็บข้อมูลภาคสนามด้วยการถ่ายภาพ
- 1.4 เก็บข้อมูลภาคเอกสารในห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ
- 1.5 วิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลทางด้านศิลปกรรมประกอบกับข้อมูลจากเอกสาร
- 1.6 เขียนรายงานการวิจัยโดยใช้การพรรณนาวิเคราะห์
- 1.7 นำรายงานการวิจัยให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจทานเนื้อหาด้านการวิเคราะห์รูปแบบและ
ความหมายของงานศิลปกรรม และความถูกต้องในการใช้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในการวิเคราะห์
- 1.8 นำเสนอผลการศึกษา

2. สถานที่เก็บข้อมูล

2.1 ห้องสมุดต่างๆ เช่น หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศิลปากร ศูนย์มานุษยวิทยา สิริินธร

2.2 วัดที่ได้รับการสร้างขึ้นใหม่ตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 4 จำนวน 5 วัด ได้แก่ วัดบรมนิวาส วัดโสมนัสวิหาร วัดปทุมวนาราม วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม และวัดมกุฏกษัตริยาราม

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทราบถึงความหมายที่ซ่อนอยู่ในงานศิลปกรรมตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 4
2. ทราบถึงบริบทที่ส่งผลต่อการสร้างงานศิลปกรรมในสมัยรัชกาลที่ 4
3. ทราบถึงพระราชประสงค์ในการสร้างงานศิลปกรรมในสมัยรัชกาลที่ 4
4. สร้างองค์ความรู้ใหม่ในการศึกษางานศิลปกรรมในสมัยรัชกาลที่ 4
5. เป็นพื้นฐานความรู้ให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น กระทรวงวัฒนธรรม การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร เพื่อนำไปเผยแพร่ต่อสาธารณชน รวมทั้งนำไปใช้ในการเรียนการสอน

ข้อตกลงเบื้องต้นที่ใช้ในการวิจัย

เนื่องจากงานวิจัยฉบับนี้มีการอ้างอิงข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นซึ่ง เช่น จดหมายเหตุ หมายรับสั่ง ในที่นี้ผู้วิจัยขอใช้การอ้างอิงที่มาของเอกสารของหอสมุดแห่งชาติและหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร โดยใช้ตัวอักษรย่อในงานเขียนดังนี้

จ.ศ.	ย่อมาจาก	จุลศักราช
บ.	ย่อมาจาก	เบ็ดเตล็ด
ร.	ย่อมาจาก	รัชกาลที่
หจช.	ย่อมาจาก	หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
หช.	ย่อมาจาก	หอสมุดแห่งชาติ หอเอกสารโบราณ
ศ.	ย่อมาจาก	กระทรวงศึกษาธิการ